

भारत चीन संबंधाच्या अनुषंगाने आशिया खंडातील सत्ता स्पर्धा

डॉ. विजय जालिंदर देठे, सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग श्री शाहू छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर.

प्रस्तावना :

भारत आणि चीन आज विकसनशील जगातील प्रमुख उदयोन्मुख अर्थव्यवस्थांपैकी एक आहेत. त्यामुळे भारत आणि चीन यांच्यातील वैराची भावना कायम आहे. आजही तीच भावना आहे ज्यामुळे दोन्ही देशांमध्ये तणाव निर्माण झाला आहे. भारत हा लोकशाही देश असताना चीनमध्ये लोकशाही केवळ नावालाच आहे. आजच नव्हे तर चीनमध्ये सुरुवातीपासूनच लोकशाही मूल्ये रोखून धरण्यात आली होती. सुरुवातीच्या काळात जी चीनची विचारधारा मार्क्सची होती, ती नंतर माओची विचारधारा बनते. भारताने नेहमीच भांडवलशाही आणि समाजवादी विचारसरणीचा समतोल राखला आहे. त्यामुळे वैचारिकदृष्ट्याही या दोन देशांमधील मतभेद प्रचंड आहेत. जागतिक राजकारणातील बदलत्या संदर्भात त्याचे सत्ता राजकारण बदलत असते. अलीकडेच, भारत आणि चीनमधील वाद इतका वाढला होता की दोन्ही देशांचे सैन्य सीमेवर आलेच नाही तर गलवान खोऱ्यात झालेल्या चकमकीत भारताचे सुमारे 20 सैनिकही शहीद झाले. यामुळे तणाव वाढला. दोन्ही देश एकमेकांना कमकुवत करण्यासाठी वेगवेगळ्या प्रकारचे हातखंडा अवलंबत आहेत. या सगळ्यात चिनी वस्तूवर बहिष्कार टाका आणि अनेक चायनीज अॅप्सवर बंदी घाला, अशा मागण्या करण्यात आल्या.

उद्दिष्टे :

१. भारत-चीन संबंधाच्या विकासाचा अभ्यास करणे
२. भारत-चीन संबंधात बदलते सत्ता संघर्ष या विषयी अभ्यास करणे
३. भारत-चीन संबंधात जागतिक राजकारणामुळे बदलते सह संबंध अभ्यासणे

भारत-चीन संबंधांचा विकास

- हजारो वर्षांपासून, तिबेटने भारत आणि चीनला भौगोलिकदृष्ट्या वेगळे आणि शांततापूर्ण ठेवणारा प्रदेश म्हणून काम केले, परंतु जेव्हा चीनने 1950 मध्ये तिबेटवर आक्रमण केले आणि त्यावर कब्जा केला तेव्हा भारत आणि चीनने एकमेकांशी सीमा सामायिक करण्याचे मान्य केले. गुंतले आणि शेजारी देश बनले.
- 20 व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत, भारत आणि चीनमधील संबंध काही व्यापारी, यात्रेकरू आणि विद्वानांच्या हालचालींपुरते कमी आणि मर्यादित होते.
- 1954 मध्ये, नेहरू आणि झोऊ एनलाई यांनी या प्रदेशात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी कृती आराखडा तयार करण्यासाठी "हिंदी-चीनी भाई-भाई" या घोषणेसह पंचशील तत्वावर स्वाक्षरी केली.
- 1959 मध्ये, तिबेटी लोकांचे अध्यात्मिक आणि तात्पुरते प्रमुख दलाई लामा, इतर अनेक तिबेटी निर्वासितांसह धर्मशाला, हिमाचल प्रदेश येथे स्थायिक झाले. यानंतर चीनने भारतावर तिबेट आणि संपूर्ण हिमालयीन भागात विस्तारवाद आणि साम्राज्यवाद पसरवल्याचा आरोप केला.
- 1962 मध्ये झालेल्या सीमा संघर्षामुळे द्विपक्षीय संबंधांना मोठा धक्का बसला आणि त्यानंतर 1976 मध्ये भारत-चीन राजनैतिक संबंध पूर्ववत झाले. यानंतर कालांतराने द्विपक्षीय संबंधांमध्ये हळूहळू सुधारणा होत गेली.
- 1988 मध्ये भारताचे पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी चीनला भेट देऊन द्विपक्षीय संबंधांच्या सामान्यीकरणाची प्रक्रिया सुरू केली. दोन्ही बाजूंनी सीमा विवाद प्रश्नावर परस्पर स्वीकारार्ह तोडगा काढण्यासाठी आणि इतर क्षेत्रांमध्ये सक्रियपणे द्विपक्षीय संबंध विकसित करण्यास सहमती दर्शविली. 1992 मध्ये भारताचे राष्ट्रपती आर.के. भारतीय प्रजासत्ताक स्वतंत्र झाल्यानंतर चीनला भेट देणारे वेंकटरामन हे पहिले भारतीय राष्ट्रपती होते.
- 2003 मध्ये भारताचे पंतप्रधान वाजपेयी यांनी चीनला भेट दिली होती. दोन्ही बाजूंनी चीन-भारत संबंधातील तत्त्वे आणि सर्वसमावेशक सहकार्यावरील घोषणापत्रावर स्वाक्षरी केली.
- 2011 हे वर्ष 'चीन-भारत विनिमय वर्ष' आणि 2012 हे वर्ष 'चीन-भारत मैत्री आणि सहकार्य वर्ष' म्हणून साजरे करण्यात आले.
- 2015 मध्ये, भारतीय पंतप्रधानांनी चीनला भेट दिली, त्यानंतर चीनने भारतीय अधिकृत यात्रेकरूसाठी नाथू ला पास खुला करण्याचा निर्णय घेतला. भारताने चीनमध्ये भारत पर्यटन वर्ष साजरे केले.

- 2018 मध्ये, चीनचे राष्ट्राध्यक्ष आणि भारतीय पंतप्रधान यांच्यात वुहानमध्ये 'भारत-चीन अनौपचारिक शिखर परिषद' आयोजित करण्यात आली होती. त्यांनी सखोल चर्चा केली आणि जागतिक आणि द्विपक्षीय धोरणात्मक मुद्द्यांवर तसेच देशांतर्गत आणि परराष्ट्र धोरणाबाबत त्यांच्या संबंधित दृष्टिकोनांवर व्यापक करार केला.
- 2019 मध्ये, चेन्नई येथे पंतप्रधान आणि चीनचे राष्ट्राध्यक्ष यांच्यात 'दुसरी अनौपचारिक शिखर परिषद' झाली. या बैठकीत, 'पहिल्या अनौपचारिक परिषदे'मध्ये झालेले एकमत आणखी दृढ झाले.
- 2020 हे वर्ष भारत आणि चीन यांच्यातील राजनैतिक संबंधांच्या स्थापनेचा 70 वा वर्धापन दिन आणि भारत-चीन सांस्कृतिक आणि लोक-लोकांच्या संपर्काचे वर्ष आहे.

बदलत्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणानुसार भारत -चीन संबधात संघर्ष :

- **सीमा विवाद:** भारत आणि चीनमध्ये सुमारे 4000 किलोमीटरची सीमा आहे. चीनसोबतच्या या सीमावादात भारत आणि भूतान हे दोन देश आहेत. भूतानमध्ये डोकलाम क्षेत्रावरून वाद सुरू आहे, तर भारतात लडाखला लागून असलेल्या अक्साई चीन आणि अरुणाचल प्रदेशावरून वाद सुरू आहे.
- **दलाई लामा आणि तिबेट :** तिबेटचे धर्मगुरू दलाई लामा यांना भारत आश्रय देत असल्याने डॅंग देशही चिडला आहे.
- **स्ट्रिंग ऑफ पलर्स:** 'स्ट्रिंग ऑफ पलर्स' हे चीनने भारताला घेरण्यासाठी अवलंबलेले अघोषित धोरण आहे. यामध्ये चीन भारताच्या सागरी प्रवेशाभोवती बंदरे आणि नौदल तळ उभारतो.
- **नदीच्या पाण्याचा वाद:** ब्रह्मपुत्रा नदीच्या पाण्याच्या वाटपावरून भारत आणि चीनमध्येही वाद आहे. ब्रह्मपुत्रा नदीच्या वरच्या भागात चीनने अनेक धरणे बांधली आहेत. मात्र, भारत आणि चीनमध्ये पाणीवाटपाबाबत कोणताही औपचारिक करार नाही.
- **भारताला एनएसजीचे सदस्य होण्यापासून रोखणे :** अणु पुरवठादार गटाचे सदस्य होण्याच्या भारताच्या योजनांनाही चीन हाणून पाडण्याचा प्रयत्न करत आहे. नवी दिल्लीने जून 2016 मध्ये हे प्रकरण जोरदारपणे उचलून धरले. तत्कालीन परराष्ट्र सचिव एस जयशंकर यांनीही एनएसजी सदस्य देशांचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी त्यावेळी सेऊलला गेले होते.
- **भारताविरुद्ध दहशतवादाचे समर्थन :** आशियामध्ये चीन भारताला आपला सर्वात मोठा प्रतिस्पर्धी मानतो आणि ओबीओआर प्रकल्पात चीनलाही पाकिस्तानची गरज आहे. चीनने पाकिस्तानमध्ये मोठी गुंतवणूक केली आहे. त्याचे चीन-पाक इकॉनॉमिक कॉरिडॉर आणि वन बेल्ट वन रोडसारखे मेगा प्रोजेक्ट्स एका पातळीवर दहशतवादी संघटनांच्या दयेवर आहेत. अशा स्थितीत कुठेतरी चीन भारताविरुद्ध दहशतवादाचा पुरस्कर्ता झाला आहे. मसूद अझहरला जागतिक दहशतवादी घोषित करण्यात चीनचा अडथळा हे त्याचे उदाहरण म्हणता येईल. मात्र, नंतर भारताला यात यश मिळाले.
- भारताच्या ईशान्य भागातही चीनने यापूर्वी अनेक दहशतवादी संघटनांना मदत केली आहे. बीबीसीच्या फीचर्सच्या बातमीनुसार, ईशान्य भारतातील नागा बंडखोर गट NSCN (U) चे अध्यक्ष खोले कोन्याक यांनी काही काळापूर्वी हा दावा केला होता. खोले यांच्या म्हणण्यानुसार, "युनायटेड लिबरेशन फ्रंट ऑफ आसाम म्हणजेच उल्फा प्रमुख पेश बरुआ हे ईशान्येकडील राज्यांमध्ये कार्यरत असलेल्या अतिरेकी संघटनांना चिनी शस्त्रे आणि प्रशिक्षण देत आहेत.
- **व्यापार असमतोल:** चीन हा भारताचा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार असला तरी दोन्ही देशांमध्येही प्रचंड व्यापार असमतोल आहे आणि भारताला या व्यापारी तुटीचा सर्वाधिक फटका बसला आहे. गेल्या वर्षी भारताची चीनसोबतची व्यापार तूट 57.86 अब्ज डॉलर होती, तर 2017 मध्ये ही तूट 61.72 अब्ज डॉलर होती.
- **बीआरआय प्रकल्प :** BRI - बेल्ट अँड रोड इनिशिएटिव्ह प्रकल्प चीनच्या जुन्या 'सिल्क रोड'शी जोडलेला आहे. या कारणास्तव याला 'न्यू सिल्क रोड' आणि वन बेल्ट वन रोड (OBOR) असेही म्हणतात. बीआरआय प्रकल्पाची सुरुवात चीनने 2013 साली केली होती. आशिया, आफ्रिका आणि युरोपातील अनेक देश या प्रकल्पात सहभागी आहेत. दक्षिण पूर्व आशिया, मध्य आशिया, आखाती देश, आफ्रिका आणि युरोपमधील देशांना रस्ते आणि समुद्राने जोडण्याचे उद्दिष्ट आहे. चीनच्या या प्रकल्पाला भारताचा सुरुवातीपासून विरोध आहे. 2017 मध्ये झालेल्या पहिल्या 'BRI समिट'मध्येही भारत सहभागी झाला नव्हता. BRI प्रकल्पाला भारताच्या विरोधामुळे चीनने 2019 च्या 'BRI समिट'मधील महत्त्वाच्या प्रकल्पांमधून BCIM म्हणजेच बांगलादेश-चीन-भारत-म्यानमार कॉरिडॉर काढून टाकला आहे. चीन आता फक्त CMEC वर काम करेल - चीन - म्यानमार इकॉनॉमिक कॉरिडॉर, नेपाळ - चायना कॉरिडॉर (नेपाळ-चीन ट्रान्स हिमालयन मल्टी-डायमेंशनल कनेक्टिव्हिटी) आणि दक्षिण आशियातील चीन पाकिस्तान इकॉनॉमिक कॉरिडॉर.

बदलत्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणानुसार सहकार्याची विविध क्षेत्रे

१. राजकीय आणि राजनैतिक संबंध

भारत आणि चीनच्या प्रमुख नेत्यांनी दोन अनौपचारिक शिखर परिषदा घेतल्या आणि जागतिक आणि प्रादेशिक महत्त्वाच्या मुद्द्यांवर सखोल विचारांची देवाणघेवाण केली. दोन्ही देशांमधील उच्चस्तरीय भेटीची वारंवार देवाणघेवाण, आंतर-संसदीय मैत्री गटाची स्थापना, सीमाप्रश्नावर विशेष प्रतिनिधींच्या बैठका इत्यादी वेळोवेळी आयोजित करण्यात आल्या आहेत. द्विपक्षीय, प्रादेशिक आणि जागतिक चिंतांच्या विविध विषयांवर विचार विनिमय करण्यासाठी भारत आणि चीनमध्ये सुमारे 50 संवाद यंत्रणा आहेत.

२. आर्थिक संबंध

21 व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून भारत आणि चीनमधील व्यापार \$3 अब्ज वरून \$100 अब्ज (32 वेळा) पर्यंत वाढला आहे. 2019 मध्ये भारत आणि चीनमधील व्यापाराचे प्रमाण \$92.68 अब्ज होते. 1,000 हून अधिक चिनी कंपन्यांनी भारतात औद्योगिक पार्क, ई-कॉमर्स आणि इतर क्षेत्रात गुंतवणूक केली आहे. भारतीय कंपन्याही चिनी बाजारपेठेत सक्रियपणे विस्तार करत आहेत. चीनमध्ये गुंतवणूक करणाऱ्या दोन तृतीयांशहून अधिक भारतीय कंपन्या सातत्याने नफा कमावत आहेत. 2.7 अब्ज लोकसंख्येची एकत्रित बाजारपेठ आणि जगाच्या GDP च्या 20% सह, भारत आणि चीनमध्ये आर्थिक आणि व्यापार सहकार्यासाठी प्रचंड क्षमता आहे. भारतातील चिनी कंपन्यांची एकत्रित गुंतवणूक US\$8 अब्ज पेक्षा जास्त आहे.

३. विज्ञान आणि तंत्रज्ञान

भारतीय कंपन्यांनी चीनमध्ये तीन माहिती तंत्रज्ञान कॉरिडॉर स्थापन केले आहेत, जे माहिती तंत्रज्ञान आणि उच्च तंत्रज्ञानामध्ये भारत-चीन सहकार्याला प्रोत्साहन देण्यास मदत करतात.

४. संरक्षण संबंध

भारत आणि चीन यांच्यात आतापर्यंत हॅड-इन-हॅड संयुक्त दहशतवादविरोधी सरावाच्या 8 फेऱ्या झाल्या आहेत.

५. लोक ते लोक कनेक्ट होतात

कला, प्रकाशन, प्रसारमाध्यमे, चित्रपट आणि दूरचित्रवाणी, संग्रहालये, क्रीडा, युवा, पर्यटन, स्थानिकता, पारंपारिक औषध, योग, शिक्षण आणि थिंक टँक या क्षेत्रांमध्ये दोन्ही देशांनी देवाणघेवाण आणि सहकार्यामध्ये मोठी प्रगती केली आहे. दोन्ही देशांनी भगिनी शहरे आणि प्रांतांच्या 14 जोड्या स्थापन केल्या आहेत. फुजियान प्रांत आणि तामिळनाडू ही भगिनी राज्ये म्हणून विकसित केली जातील तर क्वानझू आणि चेन्नई शहरांना भगिनी शहर म्हणून विकसित केले जाईल.

निष्कर्ष :

- सीमा निश्चित करण्याबरोबरच त्यांचे सीमांकन आणि सीमांकन करणे आवश्यक आहे जेणेकरून लगतच्या भागात राहणाऱ्या लोकांच्या मनातील भीती दूर होऊन संबंध दृढ होतील.
- गेल्या दहा वर्षांत चीनने भारताविरुद्ध द्विपक्षीय व्यापारात \$750 अब्जची वाढ केली आहे, जी कमी करणे अत्यंत आवश्यक आहे. व्यापार तूट कमी करण्यात सेवा क्षेत्र मोठी भूमिका बजावू शकते.
- चीन आणि भारत हे जगातील असे देश आहेत ज्यांची लोकसंख्या एक अब्जाहून अधिक आहे आणि हे दोन देश राष्ट्रीय कायाकल्पाच्या ऐतिहासिक मिशनसह विकसनशील देशांच्या सामूहिक उत्थानाच्या प्रक्रियेला गती देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतात.
- भारत आणि चीन यांच्यातील समस्या अल्पावधीत सोडवणे कठीण आहे, परंतु विद्यमान धोरणात्मक फरक कमी करणे, मतभेद कमी करणे आणि यथास्थिती राखणे यासारख्या उपायांनी कालांतराने संबंध सुधारू शकतात.

संदर्भ सूची :

१. अरुण शौरी, भारत-चीन संबंध , प्रभात प्रकाशन, २००९
२. रविंद्र कुमार, भारत-चीन संबंध अतीत और वर्तमान, आकृती प्रकाशन २०२१
३. प्रो. कुलदीप चन्द्र अग्निहोत्री, भारत चीन सम्बन्ध और तिब्बत मुक्ति साधना, लोकहित प्रकाशन, लखनऊ, २०१२
४. द हिंदू
५. टाईम्स ऑफ इंडिया